

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Кафедра истории древнего мира и средних веков**

**Одесский археологический музей
Национальной Академии Наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья
Национальной Академии Наук Украины**

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск IX

Одесса

ФЛП «Фридман А.С.»

2011

ББК 63.3(237Ук,7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым Советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова. Протокол № 5 от 21 февраля 2011 г.

Древнее Причерноморье. Выпуск IX / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «Фридман А.С.», 2011. – 520 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов IX Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2011 г. и была посвящена 90-летию со дня рождения этого выдающегося ученого. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, эпиграфики, археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории древнего мира и средних веков ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор.

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова.

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины ОНУ имени И.И. Мечникова.

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова.

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории древнего мира и средних веков ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор.

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ.

Руссес Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинэу, Молдова).

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ.

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины ОНУ имени И.И. Мечникова.

Рецензенты:

Бруяко И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ.

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

*Издание осуществлено при финансовой помощи **Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Кравца.***

ISBN 966-96181-5-1

© Кафедра истории древнего мира и средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2011

1983. - № 3; Житников В.Г., Марченко К.К. Новые данные о строительных комплексах Елизаветовского городища на Дону // СА. – 1984. - № 2 и др.

¹⁴ Марченко К.К., Житников В.Г., Копылов В.П. Елизаветовское городище на Дону // Pontus Septentrionalis II. Tanais 2. – М., 2000

¹⁵ Там же. – С. 124.

¹⁶ Там же. – С. 126.

¹⁷ Копылов В.П. Погребальные сооружения Елизаветовского поселения на Дону // Из истории народов Северного Кавказа. Сборник научных статей. – Ставрополь, 2002. – С. 54.

¹⁸ Работы 2010 года на территории Елизаветовского могильника проводились при финансовой поддержке Российского гуманитарного научного фонда (проект 10-01-18002е).

¹⁹ Определение амфорных клейм выполнил В.И. Кац, за что мы ему искренне признательны.

²⁰ Марченко К.К., Житников В.Г., Копылов В.П. Указ. соч. – С. 92-130

²¹ Там же. – С. 124

²² Житников В.Г., Марченко К.К. Новые данные о строительных комплексах Елизаветовского городища на Дону // СА. – 1984. - № 2. – С. 164

²³ Марченко К.К., Житников В.Г., Копылов В.П. Указ. соч. – С. 97, рис. 20

²⁴ Там же – С. 118-124

Т.В. Коростильов (Київ, Україна)

**В.І. МОДЕСТОВ ТА І.Г. ТУРЦЕВИЧ:
ДО ІСТОРІЇ НАУКОВОЇ КРИТИКИ ПЕРШОГО ПОВНОГО
ПЕРЕКЛАДУ ТВОРІВ КОРНЕЛІЯ ТАЦИТА**

В історії вітчизняної науки про античність одне з найпомітніших місць займає постать видатного вченого, випускника Санкт-Петербурзького Університету, представника культурно-історичного напрямку антикознавства Василя Івановича Модестова (1839–1907). Будучи вченим ліберальних поглядів і противником поширення формальної класичної освіти, він неодноразово піддавався гонінням. Російський вчений-історіограф Е.Д. Фролов вказує, що гоніння на Модестова з боку чиновників відомства народної освіти були, певною мірою, одним із чинників зміни вченим місць служби – Новоросійський університет (в Одесі), Казань, Київ, Санкт-Петербург і знову Одеса¹.

Відаючи належне працям Модестова, присвяченим історії римської літератури, дослідженням творчості Тацита, історії народів Апеннінського півострова та латинської писемності на цих теренах, Е. Фролов обмежується в своїх історіографічних нарисах лише епізодичною згадкою про участь вченого в полеміці з представниками критичного напрямку, в першу чергу з Нібуром. Водночас, практично залишається поза увагою дослідників значна

за обсягом і помітна за авторами критика праць самого Модестова в науковій періодиці Російської імперії².

Серед рецензентів, що розглядали науковий доробок В.І. Модестова, були петербурзькі антикознавці М.М. Благовещенський, І.В. Помяловський³, Е.А. Верт, Т.Ф. Зелінський⁴, київські Ю.А. Кулаковський⁵ та І.Г. Турцевич⁶. Не завжди рецензії були достатньо коректними і стриманими, як щодо розглянутих праць, так і до їх автора. Разом з цим, вони дають важливу інформацію до історії вітчизняної науки про античність, слугуючи джерелом для вивчення наукових та міжособистісних взаємин в середовищі вчених Російської імперії. Надмірна вразливість В.І. Модестова, яку відзначав Ю. Кулаковський у доповіді на засіданні Історичного товариства ім. Нестора-Літописця від 25 лютого 1907 р⁷., часом викликала занадто бурхливу реакцію рецензованого автора на критику. Так, будучи першим головою Київського відділення товариства класичної філології та педагогіки⁸ і фактичним організатором критичного розгляду новітніх праць з класичної філології в товаристві⁹, Модестов після виходу травневої рецензії Верта залишає посаду голови і відмовляється від членства в Київському відділенні¹⁰. Якщо, у випадку Кулаковського, доречно підтримати позицію А.О. Пучкова щодо наукової конкуренції між вченими, яка викликала взаємні нападки¹¹, то у випадку Верта¹² і Зелінського¹³ можна стверджувати про відверте несприйняття Модестовим критики з боку російських антикознавців неросійського походження. Поляк Т. Зелінський відверто визнавав В. Модестова своїм ворогом¹⁴ і, певною мірою, це пояснює надмірну суворість і прискіпливість до дрібниць, відзначену сучасниками¹⁵, в згаданій рецензії «Лекцій».

Майже всіх згаданих авторів рецензій на праці Модестова об'єднувала більша чи менша тривалість полеміки з вченим на сторінках наукової та публіцистичної періодики. З цього погляду звертає на себе увагу рецензія маловідомого українського антикознавця І.Г. Турцевича. Життя та наукова діяльність цього оригінального вченого останнім часом здобувають заслужену увагу¹⁶, однак, київський період його біографії (1879–1892) залишається маловідомим.

На початку 1888 р. викладач І київської чоловічої гімназії Турцевич починає листування з професором Помяловським, який рецензував перший том творів Корнелія Тацита в перекладі Модестова. В листі Турцевичу від 14 лютого (за ст.ст.) 1888 р. Помяловський, будучи завантаженим роботою і не маючи можливості продовжити свою рецензію, з ентузіазмом сприйняв написання такої роботи і запропонував посприяти з друком статті¹⁷. Турцевич надіслав йому рецензію на другий том в травні того ж року, і Помяловський передав її редактору ЖМНП Майкову¹⁸. Однак, через значне завантаження редакції матеріалами¹⁹, стаття Турцевича вийшла друком лише в грудневому випуску ЖМНП за 1889 р²⁰., в одній частині з рецензією Зелінського.

Якщо для проф. Модестова критичний відгук на «Лекції з історії римської літератури» виглядав занадто великим за обсягом (60 сторінок), то робота Турцевича займала 71 сторінку і прискіпливістю аналізу не поступалася згаданим вище рецензіям. Помітна за обсягом, вдумлива, і, водночас, доволі стримана за своїм стилем рецензія Турцевича не викликала у Модестова хоч якогось бажання полемізувати. Принаймні, в наступних частинах ЖМНП таку відповідь виявити не вдалося. Позицію визнаного і в Росії, і в Німеччині вченого Модестова можна зрозуміти, оскільки Турцевич був лише вчителем гімназії і не мав вчених ступенів чи високих посад. Водночас, в рецензії молодий київський викладач виступає як цілком зрілий філолог-класик. Він високо оцінив переклад В.І. Модестова, оскільки поява російського Тацита, безумовно, стала подією в науковому та культурному житті Росії кінця XIX ст. Але, праці римського історика на той час були об'єктом зацікавлення не лише для фахівців вчених чи революційно налаштованих представників аристократії та інтелігенції²¹. Тому вдумливий, прискіпливий аналіз рецензованого перекладу для самого Турцевича виступав спробою допомоги перекладачу з метою розширення кола освічених і зацікавлених давньою історією читачів²².

В своїх рецензіях і Помяловський, і Турцевич відзначали помітну поспішність і неопрацьованість тексту перекладу. Крім цього, Модестову закидали недостатнє використання наявних посібників та критичних видань, присвячених працям Тацита – з цього впливало погане розуміння оригінального тексту автором перекладу. У своїй рецензії Турцевич найбільш докладно розглянув *Аннали*. До цієї частини рецензованого тексту ним було запропоновано більш ніж 228 виправлень або доповнень. До недоліків перекладу відносилися непослідовна передача давніх власних назв, неточні або відверто неправильні переклади окремих латинських слів та словосполучень, широке використання вульгаризмів (як наслідок – недотримання вимог високого історичного стилю) та порушення стилістичних правил російської мови. Якщо стилістичні порушення і Помяловський, і Турцевич відносили на адресу поспішності виконання перекладу і недостатньої обробки вже російського тексту, то деякі слововживання (подані Модестовим як наближення оригіналу до сучасної російської) сприймалися сучасниками як курйозний анахронізм. Зокрема, у перекладі Модестова – помітного історика римської літератури і автора спеціальної монографії, присвяченої творчості Тацита, зустрічалися вислови, притаманні скоріше стилю бульварної літератури кінця XIX ст.: «длинные шпаги» (*Agric.*, 36), «крейсировать» (*ibid.*, 7), «коалиция» (*Hist.*, I, 2), «кавалерийская дивизия» (*ibid.*, II, 22).

Досить докладно Турцевич розглянув переклади термінів «*carcer*», «*gobur*», «*mos maiorum*» і контекстуально пов'язані питання особливостей карної системи у творах Тацита. Взагалі, підзаголовок Турцевича «деякі екскурси до Тацита» приховує під собою низку оригінальних статей з історії

римського права, історичної топографії Рима, історії античної культури. Незважаючи на те, що рецензія Турцевича залишилася без відповіді проф. Модестова, ряд ідей і трактувань рецензента отримали деяке втілення в більш пізньому науковому виданні творів Тацита, а саме в перекладах А.С. Бобовича, Г.С. Кнабе, Й.М. Тронського, за редакцією С.Л. Утченка²³. У цьому виданні більш ніж 18 % уточнень Турцевича 80-літньої давності подані або дослівно, або близько за значенням до тексту рецензії. Звичайно, в даному випадку йдеться не про пряме запозичення пізнішими перекладачами, а, скоріше, про широку обізнаність і високий професіоналізм Турцевича, рецензія котрого зберігає ряд актуальних для сучасного антикознавства положень. Водночас, слід зазначити, що певний розрив із дореволюційною традицією науки про античність, в тому числі критичною традицією, продовжує залишатися проблемою сучасного покоління вчених. Тому, серед нечисленних недоліків останнього колективного перекладу творів Тацита, від часів публікації В.І. Модестовим першого повного видання, більш ніж 100 років у тексті залишаються деякі контекстуальні труднощі трактування таких важливих для римської культури понять як *respublica* та *imperium*. Турцевич присвятив проблемі вживання цих слів у Тацита і Модестова досить багато уваги, однак, суттєва неточність передачі сенсу продовжує існувати і в сучасних перевиданнях.

¹ Фролов Э.Д. Русская наука об античности. Историографические очерки. – Изд. 2-е, исправ и доп. – СПб.: Гуманитарная Академия, 2006. – 608 с. + [8 с.] ил. – С. 243.

² Короткий і, безсумнівно, неповний перелік критичних відгуків на праці В.І. Модестова та його відповідей в одному журналі протягом одного року: *Верт Э.А.* По поводу одного мнимо-славянского имени, открытого г. Модестовым в помпейских надписях // ЖМНП. Отдел классической филологии. – 1876. – Ч. 184, март. – С. 39-45;

Верт Э.А. Г. Модестов как критик и ученый // ЖМНП. Отдел классической филологии. – 1876. – Ч. 185, май. – С. 7-39; відповідь Модестова – *Модестов В.И.* Еще по поводу славянского имени в помпейских надписях // ЖМНП. – 1876. – Ч. 185, июнь. – С. 90-97; *Верт Э.А.* Мое последнее слово о мнимо-славянском имени в помпейских надписях // ЖМНП. Отдел классической филологии. – 1876. – Ч. 186, июль. – С. 12-35; відповідь Модестова – *Модестов В.И.* Новости филологической

учености и полемики (По поводу статьи г. Верта: «Г. Модестов как критик и ученый») // ЖМНП. Отдел классической филологии. – 1876. – Ч. 187, сентябрь. – С. 26-56; *Верт Э.А.* Последнее слово в ответ г. Модестову // ЖМНП. – 1876. – Ч. 187, октябрь. – С. 92-103. Е.А. Верт (1839–1907) – філолог, викладач латини, один із членів-співзасновників Петербурзького товариства класичної філології та педагогіки.

³ Помяловский И.В. Сочинения Корнелия Тацита. Перевод В. И. Модестова. СПб. 1886 // ЖМНП. Критика и библиография. – 1886. – Ч. 247, сентябрь. – С. 157-175.

⁴ Зелинский Ф.Ф. Лекции по истории римской литературы. В. И. Модестова. С.-Пб. 1888 // ЖМНП. Критика и библиография. – 1889. – Ч. 266, ноябрь. – С. 188-248.

⁵ Про коротку історію взаємин Ю. Кулаковського та В. Модестова та полемічні засоби використовувани вченими див. Пучков А.А. Юлиан Кулаковский и его время. Из истории антиковедения и византистики в России. – К.: А.С.С., 2000. – С. 92-96.

- ⁶ Турцевич И. Г. Новый русский перевод сочинений Тацита. Рецензия перевода г. Модестова и несколько экскурсов к Тациту // ЖМНП. Отдел классической филологии. – 1889. – Ч. 266, декабрь. – С. 45-116.
- ⁷ Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца. – 1907. – Кн. XX. – Отд. первый. – Вып. 2. – С. 50.
- ⁸ Отчет о деятельности Киевского Отделения Общества Классической Филологии и Педагогике, с 13-го сентября 1885 г. по 15-е февраля 1890 г., составленный Секретарем Отделения Я. Г. Мищенко. – К., 1890. – С. 59.
- ⁹ Отчет о состоянии и деятельности Киевского Отделения Общества классической филологии и педагогики за 20-летний период его существования (1875–1895 г.). Составил член совета В.И. Петр. – К., 1896. – С. XLIV.
- ¹⁰ Там же. – С. LXIII і наст.
- ¹¹ Пучков А.А. Указ. соч. – С. 92.
- ¹² Модестов В.И. Новости филологической учености и полемики... – С. 54.
- ¹³ Модестов В.И. Ответ на рецензию г. Зелинского // ЖМНП. Критика и библиография. – 1890. – Ч. 267, январь. – С. 230.
- ¹⁴ Zeliński T. Autobiografia. Dziennik 1939–1944. – Warszawa: wydawnictwo DIG, 2005. – S. 122, 166.
- ¹⁵ Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX ст. – К.: ПЦ «Фолиант», 2004. – Ч. II. – С. 221.
- ¹⁶ Гордієнко Д, Коростильов Т. До біографії проф. І. Турцевича: одна зі студентських праць // Сіверянський літопис. – 2010. - №1 (91). – С. 112.
- ¹⁷ ДАЧОН, ф. 6112, оп. 1, спр. 17, арк. 16.
- ¹⁸ ДАЧОН, ф. 6112, оп. 1, спр. 17, арк. 23.
- ¹⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Київ, ф. 264, оп. 1. од. зб. 117, арк. 3 зв.
- ²⁰ В період з 1 січня 1889 р. по 1 липня 1890 р. І. Турцевич перебував у закордонному відрядженні з науковою метою.
- ²¹ Тронский И.М. Корнелий Тацит // Тацит Публий Корнелий. Анналы. Малые произведения. История: пер. с лат. – М.: Ладомир, 2003. – С. 805-807.
- ²² Турцевич И. Указ. соч. – С. 46.
- ²³ Тацит Публий Корнелий Анналы. Малые произведения. История: пер. с лат. – М.: Ладомир, 2003.

И.В. Корпусова (Одесса, Украина)

КРЕСТ «ЗА 40 ЛЕТ ВЕРНОЙ СЛУЖБЫ ДЛЯ ГРАЖДАНСКИХ ЧИНОВ» В СОБРАНИИ ОДЕССКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ

В собрании памятников фалеристики ОАМ НАН Украины среди наград Германии хранится крест «За 40 лет верной службы для гражданских чинов». Крест учрежден 30 января 1938 г. для награждения должностных лиц и работников государственной службы. Время и обстоятельства поступления данной награды в музей не известны.